

Uppländska ruddammar

Ett bidrag till akvakulturens kulturhistoria

MADELEINE BONOW OCH INGVAR SVANBERG

Under en naturvetenskaplig exkursion till Väddö sommar 1712, bland annat i syfte att studera fiskar, observerade den mångsidige Uppsalamedicinen Lars Roberg hur två ungarlar drog not ”i en gammal gyttiug ruddam och finge et gåt kook”.¹ De båda männen på Väddö var inte ensamma om att uppskatta rudan som matfisk i 1700-talets Sverige. Några årtionden senare frestade Carl Michael Bellman sin sångmö Ulla i Epistel 71 med färsk ruda under ett besök vid värdshuset Fiskartorpet vid Norra Fiskareuddens sydsluttning ute på norra Djurgården.²

Dessa exempel är bara ett par nedslag i 1700-talstexter som talar om rudan, *Carassius carassius* (L.), som matfisk i Uppland. Numera gör knappast någon sig besvär för att få ett gott kok på nyfångad ruda, ej heller hittar man den på någon svensk restaurangmat-sedel. Den är en tillgång som ingen längre

vill ha. Fisken omgärdas av ett rykte om att ”smaka dy” och att den är ”full av ben”.

Under 1600- och 1700-talet var rudan däremot en uppskattad och i dammar odlad fisk som förekom på gårdar flerstädes i södra och östra Sverige. Så ock i Uppland. Den odlade fisken var bunden i första hand till överståndsmiljöer, men även åtskilliga prästgårdar tycks ha haft ruddammar, där man höll fisk som produktionsdjur. Kanske hade man rudor också för att skänka trevnad åt anlagda dammar i slotts- och herrgårdsparken, alltså närmast som ett prydnadsdjur, på samma sätt som guldfiskar och koikarpar fått tjäna i senare tid.

Mestparten av de konstgjorda ruddammar som en gång i tiden fanns för att odla den är numera försvunna. Dock, några gamla ruddammar finns i behåll, exempelvis vid slotten Bogesund, Ekolsund och Venngarn. I dem finns också fortfarande rudor.

Fig. 1. Ruddamm vid Ekolsund i södra Uppland i maj 2012. I dammen finns alltjämt rudor. Foto Ingvar Svanberg.

För de personer som i dagens Uppland överhuvudtaget känner till dammrudor är det möjligen en agnfisk man kommer ihåg från barndomen, eller en fisk vilken man som ung fångade och flyttade till andra små vatten, såsom vattenfyllda lertäkter och

grusgropar, något som flera uppsalabor och stockholmare vittnat om, bland annat från Dalkarlskärret vid Hammarskog och från Järvafälten. Trädgårdsdammen i Stadsträdgården i Uppsala, som hyser rudor, kanske också är ett exempel på detta.³

Syfte och källmaterial

Rudan är en anspråkslös fisk, som bökar i sjö- och dammbottnar i sökandet efter föda. Den har en erkänt stor överlevnadsförmåga och kan uppenbarligen leva i olika slags vatten. Födan består framför allt av vegetabilier, men också av zooplankton i form av smärre kräftdjur och vatteninsekter. På hösten lägger rudan sig i ett dvalliknande tillstånd i bottendyn. Eftersom den kan klara sig till och med i bottenfrysta dammar uthärdar den även mycket stränga vintrar.⁴

Fisken har därtill haft stor förmåga att med människans hjälp sprida sig över landet, en process som pågått under århundraden. Men den har också levt i människans omedelbara närhet som ett produktionsdjur. Rudan ”hålles, nästan som ett husdjur, i dammar”, skriver zoologen Bengt Fredrik Fries och prosten Carl Ulrik Ekström i ett viktigt arbete rörande Skandinaviens fiskfauna från 1842.⁵

Här skall vi därför dröja vid dammrudan som ”husdjur”, nämligen som odlad matfisk, en art som föddes upp i särskilda dammanläggningar. När och hur länge pågick rudodling i dammar? I vilka sociala miljöer finner vi ruddammar? Vem odlade rudor och hur gick det till? Vad användes rudan till? Varför hade man just rudor i dammar?

Det är alltså ett stycke uppländsk akvakultur som vi härmed vill försöka skildra.

Detta gör vi med hjälp av strödda notiser hämtade ur lokalhistoriska och zoologiska skildringar, medelst en närmast heltäckande genomgång av de numera digitaliserade geometriska jordebokskartorna i lantmäteristyrelsens arkiv och riksarkivet, samt genom besiktning av bevarade materiella lämningar efter tidigare dammkultur med inriktning på fiskproduktion. Därmed ansluter vi till ett vetenskapligt tillvägagångssätt som agrarhistorikern Janken Myrdal kallar den källpluralistiska metoden, där vi arbetar med ett brett källmaterial och där våra tolkningar görs utifrån spridda, relativt få belägg, ett grepp som för övrigt kännetecknar mycken kvantitativt inriktad humanvetenskaplig forskning.⁶

Att uppdagat tamdjurens dolda historia

Rudan är, i likhet med flera andra smärre husdjur som människan omgett sig med, sällan uppmärksammas i kulturhistorisk forskning. Häst och katt har nyligen avhandlats av svenska historiker, men ingen har än så länge ägnat vinbergssnäcken (*Helix pomatia*) en mer ingående historieskrivning, ej heller knölsvanen (*Cygnus olor*) har på allvar fått sin svenska kulturhistoria tecknad. Likaså är påfågeln (*Pavio cristatus*), som fanns på många gods och herresäten, däribland en 1400-talsgård i det medeltida

Uppsala och i 1700-talets brukspark Leufsta (Lövstabruk), i det stora hela bortglömd i historieskrivningen.⁷

Förvånansvärt lite vet vi också om tamduvans (*Columbia livia*) betydelse i äldre tid, men kan notera att Erik Dahlbergh i *Svecia antiqua et hodierna* avbildade ett duvslag på Lindholmen i Uppland omkring år 1700. Tamkaniner har genom skelettresten kunnat dokumenteras i det senmedeltida Uppsala och de fanns enligt Lars Robergs återopade resedagbok i mängd på Leufsta i början av 1700-talet. Inte heller kaninens historia har beaktats, lika lite som marsvinnets, som vi vet fanns i Uppsala redan på 1700-talet. Förgäves söker vi också data rörande knölgåsens (*Anser cygnoides*) och myskankans (*Cairina moschata*) svenska kulturhistoria. Åtminstone den senare arten fanns i Uppsala vid 1700-talets mitt.⁸

Djurgårdar eller hjorthagar, det vill säga inhägnade parker med jaktbara hjortdjur (dovhjort, kronhjort, rådjur), är ett annat exempel på en föga känd djurhållning i äldre tid, men som finns noterade även från Uppsalatrakten. Såväl Ekolsund som Rosersbergs slott hade djurgårdar. Slottet i Uppsala hade sin djurgård förlagd nära Fyrisåns utlopp i Mälaren. Kungliga Djurgården i Stockholm var i bruk som jaktpark fram till början av 1800-talet.⁹

Nämnda hus- och tamdjur, och säkert fler än så, skulle alla kunna få sin egen uppländska historiska dimension beaktad

eftersom de funnits i landskapet sedan tidigmodern tid. Det som den tyske forskaren Ragnar Kinzelbach kallar kulturzoologi är en viktig aspekt att beakta för att förstå det agrara landskapet, människan och samhället i äldre tid. Det här är ett bidrag i den riktningen.¹⁰

Dammar och dammar

När vi talar om dammar och akvakultur är några inledande definitioner av nöden. Med akvakultur, eller vattenbruk som det numera ofta heter på svenska, avser vi odling av fisk (och andra akvatiska organismer såsom skaldjur och alger; även blodiglar som odlades i dammar måste räknas dit) i särskilda anläggningar. I äldre tid handlade vattenbruk uteslutande om särskilt konstruerade dammanläggningar, även om det bör nämnas att prästen Tiburtz Tiburtius i Östergötland redan på 1760-talet gjorde uppmärksammade försök med odlingssystem i naturliga tjärnar. Vi måste därtill göra en åtskillnad mellan olika typer av dammar, eftersom de har olika funktioner. Det finns exempelvis naturliga dammar med vilda fiskpopulationer i kulturlandskapet. De lämnar vi helt därhän, även om de ibland hyser rudor.¹¹

Åtskilliga artificiellt anlagda fiskdammar användes ej för odling av fisk, utan enbart för att förvara den levande, antingen

Fig. 2. Fiskdamm vid Manor House i West End, Long Clawson, England, the by a shortage of food, som lär vara från medeltiden och som alltså används för att förvara fisk i. Foto Kate Jewell, Geograph Project.

för tillväxt eller för senare konsumtion. Vid herresäten fungerade dammarna därför i princip som fisksumpar. Sådana dammar kunde skapas genom att man avsnörde en å som flöt genom ägor. När funktionen upphörde försvann dammen och har därför inte heller lämnat några spår efter sig. Vid engelska herresäten finns alljämnt dammar, med anor tillbaka till senmedeltiden, som

haft funktionen av att i första hand vara förvaringsplats för allehanda matfiskar, bland annat braxen, *Abramis brama* (L.). En sådan damm med bevarad funktion finns i bruk vid Manor House i West End, Long Clawson.

Vi har exempel på detta också ifrån Sverige. Redan 1476 omtalas en åldamm vid Djuråkar i Öja socken i Småland, vilken för-

stås enbart kunde användes för att förvara ålar i. Den dammanläggning för asp, *Aspius aspius* (L.), som omnämns från Uppsala 1590 var sannolikt också till för att förvara fisken i levande tillstånd. År 1648 nämns i källorna dammar på Jakobsdal (nuvarande Ulriksdal), som var inrättade för att förvara levande fisk. Ebba Brahe befallde att man skulle fånga och skicka ”til våra Dammar widh Iacobs daal braxnar”. Enligt uppgift var det ganska stora kvantiteter fisk som konsumerades och som förvarades i dessa slottsdammar. Braxen var en uppskattad matfisk. Åtskilliga av de ruddammar som anlades hade förmodligen denna funktion som förvaring av levande fisk. När Ericus J. Schroderus 1639 räknar upp ”ruddammsfiskar” nämner han ”Karp, Id, Asp, Gädda, Ruda”, vilket väl måste tolkas som en beteckning på fisk som lämpade sig att förvara i ruddammar.¹²

Svandammar och prydnadsdammar vid herrgårdarna och slotten är en annan kategori dammar, vari det också kan finnas fisk. Dammar som också kunde utnyttjas för fiskförvaring och fiskodling var kvarndammar. Ett viktigt inslag i Uppland utgör därtill de många dammar som anlades vid de stora brukena. Dessa bruksdammar, exempelvis vid de stora uppländska brukena, har skapats genom uppdämningar och är kända sedan mitten av 1500-talet. I bruksdammarna finns fisk, ibland rentav rudor som vid Österbybruk.¹³

Dammar har också ingått som en del av parkutsmäckningen, och inte minst barockens slottsträdgårdar var utrustade med vattenkonster och bassänger. Slotten i Uppland var rikt utrustade med sådana dammar. Branddammar är ytterligare ett slags dammar, som är anlagda för vattenförsörjning vid brandsläckning på landsbygden. Sådana branddammar är för övrigt ytterligare en miljö där det kan finnas förvildade rudor. Likaså bör nämnas kreatursdammar som ibland också hyser rudor. Artens förmåga att med människans hjälp gör spridas att den ofta hamnat i sådana dammar. Vi har exempelvis rudor i dammarna vid Nyby som måste vara ett exempel på detta. Vatten- och virkesmagasin är ytterligare exempel på dammar.

Rudans kulturhistoria i Sverige

Ruda, *Carassius carassius* (L.), är en karpfisk, en cyprinid. Det är den dammodlade varianten vi skall beakta här, inte den frilevande sjörudan som finns i en del större vattendrag och längs kusten. I yngre fornsvenska har fisken förutom ruda benämnts **kroppa* (1446, fortfarande använt 1520). Ännu 1653 omnämns en *Kråppedam* vid Närebo i Råda socken i Västergötland och fiskbenämningen finns därtill dialektalt belagt för ruda i samma landskap ännu på 1800-talet, men också i Småland. I Skåne, Blekinge, Hal-

land, Bohuslän och Gotland benämndes den *karussa*, belagt sedan 1556 i svenska språket. I övriga Sverige har *Carassius carassius* kallats *ruda*, vilket också finns belagt redan i fornsvenskan (*rudha*).¹⁴

Rudan finns uttryckligen omnämnd i dåvarande Sverige som dammfisk först på 1400-talet. Den finns belagd både från profana och monastiska miljöer. De äldsta kända ruddammarna är från Viborg slott där marsken Karl Knutsson Bonde lät anlägga *kroppa damber* 1446, de första av sitt slag om man får tro Karlskrönikan. År 1485 omnämns en *rwde dam* någonstans på Gotland. Fiskdammar finns även dokumenterade från åtskilliga kloster i Sverige. Vid Vadstena kloster, som tillhörde Birgittinorden, nämns *rudho damber* 1470 och 1517. I Vadstenamunken Peder Månssons *Bondakonst*, som delvis utgör en Columellaparafras, finns för övrigt ett självständigt kapitel rörande odling av rudor och sutare i dammar. Hans uppgifter om rudodling är initierad och tycks bygga helt och hållet på Peders egna erfarenheter som fiskodlare. Manuskriptet är daterat 1520 och ger oss en god inblick i hur rudan odlades i senmedeltidens Sverige.¹⁵

Den mest kända av de monastiska ruddammarna är emellertid de som fanns vid Alvastra kloster, omnämnda i källorna flera gånger på 1500-talet. Alltjämt finns det ruddammar på samma plats intill den bevarade klosterruinen. Dessa dammar hyser dessutom rudor. Det finns emellertid frågeteck-

en huruvida dagens dammar är restaurerade eller går tillbaka till de som nämns i äldre källor. Men visst är det spännande att tänka sig att den nuvarande rudpopulationen kan vara en rest från en tid då fisken odlades av munkar och deras efterträdare vid Alvastra kloster på 1400- och 1500-talet. Några klosterdammar från Uppland är däremot inte kända. Vid grävningar i kvarteret Kransen i centrala Uppsala har man emellertid funnit skelettresten efter rudor. ”Möjligen var det odlade rudor som förekom i Uppsala”, skriver Leif Jonsson som analyserade det senmedeltida och tidigmoderna arkeozoologiska materialet.¹⁶

Reformationen innebar inget slut för rudodling, utan tvärtom uppmuntrades den av Gustav Vasa och hans efterföljare. Gustav Vasa ombesörjde själv att ruddammar hölls i stånd. I slutet av 1500-talets spreds ruddammar utanför slottsmiljöerna och fick en snabb spridning i herrgårdar och andra herresäten. Under 1600-talets senare hälft fanns ruddammar också på många prästgårdar. Linné uppger på 1740-talet att rudor var lätta att odla i dammar, och att de var produktionsdjur med små behov. Genom att mata rudorna med mäsik, mjölkakor, kokade ärtor, bröd och även gödselvatten som leddes till dammen, fick man fiskarna större och fetare, enligt uppgifter i tidens litteratur.¹⁷

Att odla rudor i dammar kan sägas vara en ekologiskt betingad nordeuropeisk

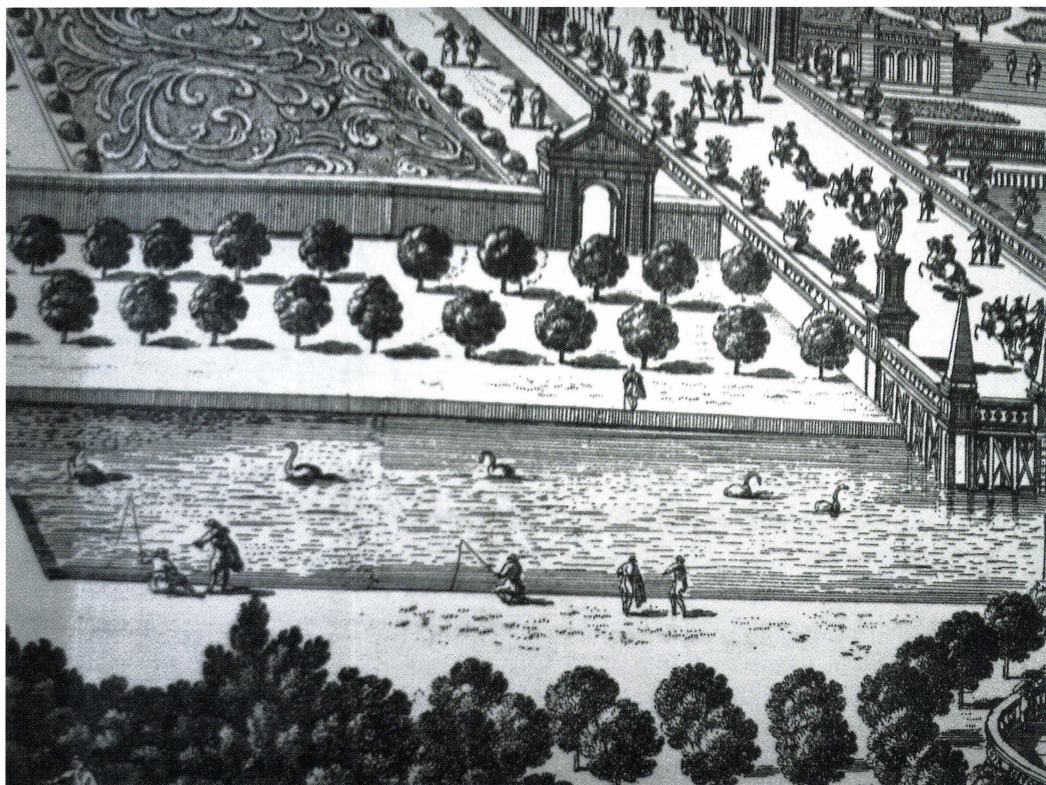

Fig. 3. Fisk- och svandamm vid Ulriksdal. Ur Erik Dahlbergh, *Svecica antiqua et hodierna*.

anpassning av den akvakultur som utvecklades i mellersta Europa under senmedeltiden. Av klimatologiska skäl använde man sig av ruda istället för karp vid fiskodling. Ruda odlad i dammar finns omnämnd också från Polen och Danmark under senmedeltiden och tidigmodern tid. Den var uppenbarligen en uppskattad matfisk i det

tidigmoderna högreståndsköket i nordvästra Europa, vilket bland annat framgår av den flamländske konstnären Frans Snyders stilleben med fiskmotiv (som bl.a. kan ses på Skokloster). Skymtar man för övrigt inte en ruda i Govert Camphuysens stilleben med matvaror och katt?²¹⁸

Några andra dammfiskar

Här skall också ordas något om karpen, *Cyprinus carpio* L., en introducerad fisk med härkomst i östra Centraleuropa (vilda populationer finns i Svarta havet och dess tillflöden). Odling av karp hade utvecklats i Centraleuropa under tidig medeltid och spreds på 1300-talet norrut och västerut. Till Sverige skulle det dröja innan det kom levande karpar, istället hade man här fått satsa på rudor. Först på 1570-talet gjordes försök att införa karp till Kalmar slott, då kungen uppdrog åt Arvid Swan att införskaffa ”någre leffwendes karper [,,] ifrå Tydzlandh”.¹⁹

Under nästvarande sekel nämner några källor karpdammar också i Stockholm. En Jochum Bryggare hade på 1600-talet karpdammar på Södermalm i Stockholm, om vi får tro Carl Gustaf Tessin. I mitten av 1600-talet anlade Wilhelm Böös Drakenhjelmen en ”träägårdh och carpedammar”, på den plats som idag efter dessa dammar kallas Zinkensdamm (malmgården övertogs 1685 av en Frantz Zinck, därav namnet), på Södermalm. Karpar nämns också i de kungliga dammarna på Djurgården 1683 och 1684, där de inte klarade den kalla vintern. Frågan är emellertid om man ändå inte mestadels höll rudor även i dessa dammar. Här kan också nämnas att på 1660-talet gjordes också ansträngningar att hålla karp i dammarna vid Ekolsund. En karpmästare, den tyskfödde Vitsens, anlätades för ändamålet.²⁰

Den enda oss veterligen kvarvarande äldre fiskdammen i centrala Stockholm är Karpdammen, belägen inom Skansen på Djurgården, och som finns utmärkta på en karta redan 1817. Sedan Artur Hazelius omvandlade området till ett friluftsmuseum 1891 har Karpdammen, tillsammans med dess tvilling Svandammen, fungerat som fågeldammar. På 1890-talet donerade disponent Hugo Victor Tiberg i Långbanshyttan karpar till Karpdammen på Skansen.²¹

Problemet med karpodling i Sverige var dels att få karparna att övervintra, i synnerhet om dammarna bottenfrös, dels att få fisken att reproducera sig. Vid flera större gods i Skåne på 1700-talet fanns betydande karpodlingar, något som Linné kunde observera under sin resa där 1749. Det inspirerade honom till att propagera för en utökad karp- och fiskodling även på andra håll i Sverige. År 1766 försvarade östgötastudenten Olof Cederlöf en avhandling vid Lunds universitet om skånska karpodlingar, delvis baserad på de föreläsningar han åhört hos Linné i Uppsala några år tidigare. Avhandlingen är närmast att betrakta som en praktisk handledning i fiskodling.²²

Karpar var eftertraktade för sitt kött (karpstenar som köptes på apoteken ansågs dessutom vara verksamma mot allehanda åkommor) och kunde uppbringas i torghandeln genom att den importerades med karpskutor från Danzig. Fisken kunde hållas levande under transporten och sedan

Fig. 4. Karpdammen, numera fågeldamm på Skansen, Stockholm. Vykort 1905, Axel Eliassons konstförlag, Stockholm.

förvaras exempelvis i sumpar i Stockholms ström eller i dammar. Odlingarna i Skåne var inte konkurrenskraftiga, utan konsumenterna i Stockholm föredrog fisk från Danzig.²³

”Vi känna icke med säkerhet, att karp förefinnes någonstades i Sverige norr om Skåne”, skriver zoologen Wilhelm Liljeborg. Karpar var och förblev ovanliga i Uppland.

Vid Harviks fiskodlingar i Uppland odlades karp sedan 1920.²⁴ Nämnde Tiberg torde vara ett bevis för att karp skulle kunna klara sig i dessa nejder. Han hade karpdammar på vad som numera heter Tibergs udde vid Långbanshyttan, något som var mycket uppmärksammat på sin tid.²⁵

Sutaren, *Tinca tinca* (L.) omnämns som dammfisk redan av Peder Månsson 1520.

Linné ansåg att sutaren ej var "aldeles häl-sosam att äta". Däremot menade Linné att man kunde få bort ektoparasiten *Lernaea cy-prinacea* L. (ett kräftdjur) ur ruddammarna genom att plantera in även sutare i samma anläggning. Sutaren trivs väl ihop med ru-dor i dammar, uppger en 1800-talsförfat-tare. Här och var nämns sutare som odlad i dammar på 1700-talet, men det dröjde för-modligen till senare hälften av 1800-talet då den odlades i kommersiella fiskodlingar i södra Sverige och Göteborg för export.²⁶

En annan fiskart som man experimen-terade med i dammodling under 1600-talet var grönling, *Barbatula barbatula* (L.), vars kött hade rykte om sig att vara lättsmält och därför lämpligt för känsliga magar. I handlingar från hovförtäringen i slottsarki-vet omtalas redan 1683 en damm för odling av grönling. Den odlades i samma dammar som karporna på Djurgården i Stockholm. Det är möjligt att den grönlingspopulation som fortfarande finns i Igelbäckar på Järva-fältet härrör från denna inplantering. Även från Danmark nämns odling av grönling i kungliga fiskdammar vid 1600-talets mitt.²⁷

På 1700-talet gjordes även försök att hålla slampiskare, *Misgurnus fossilis* (L.) i de kungliga dammarna vid Ulriksdal. Någon betydelse som matfisk hade den emellertid inte, utan det var mera för nöjes skull och säkert för att den hade rykte om sig att vara en väderfisk, det vill säga att den kunde tjä-na som ett slags levande barometer.²⁸

Slott och herresäten

Tabell 1

Slott och herrgårdar med ruddammar i Uppland markerade på geometriska kartor från 1600- och 1700-talet.

Socken	By/gård	Kart år
Alsike	Rikebasta	1690
Biskopskulla	Hormesta	1704
Bromma	Ranhammar	1743
Bromma	St. Ängby	1689
Bromma	Ulvunda	1789
Börje	Brunnby	1720
Danderyd	Djursholm	1719
Ed	Runsa nr 1	1707
Ekerö	Ekebyhov	1713
Ekerö	Stafsunds säteri	1719
Ekerö	Kjärsö	1727
Enköping-Näs	Julsta	1723
Fastena	Mörby slott	1731
Fresta	Fresta	1711
Frötuna	Mellingeholm	1715
Funbo	Marielund	1706
Giresta	Staby	1710
Harg	Norrharg	1740
Holms	Sjöo	1694
Husby sjutolft	Ekolsund	1725
Husbyärplinghundra	Steninge	1764
Häggeby	Finstaholm	1687
Järfälla	Jakobsbergs gård	1775
Järfälla	Säby gård	1689

Knivsta	Ledinge	1697
Knivsta	Forsbygård	1750
Kungs husby	Gränsö	1703
Kungs husby	Kungshusby	1717
Lidingöstad	Älsvik	1781
Lossa	Säbyholm	1782
Lovö	Drottningholm	1698
Lovö	Malmvik	1753
Norrunda	Rosersberg	1708
Närtuna	Braseberg	1703
Skokloster	Skokloster	1704
Sollentuna	Sollentunaholm	1635
Sollentuna	Edsberg	1687
Solna	Bergshamra	1675
Solna	Hägerstalund	1695
Solna	Carlberg	1708
Solna	Ulriksdal	1709
Solna	Bergshamra	1709
Solna	Nedre Frösunda	1789
Solna	Övre Frösunda	1789
Solna	Tomteboda	1822
Songa	Svartsjö	1709
Spånga	Hässelby	1731
St Olofs	Södertil	1728
St Olofs	Löfstaholm	1758
St Olofs	Vennarn	1868
Stockholm-Näs	Aspvik	1690
Tillinge	Mälby	1680
Tillinge	Vappa	1740
Tuna	Hässelby gård	1692
Turinge	Stensättra säteri	1709
Täby	Näsby	1668
Vada	Benhamra kungsgård	1750
Vaksala	Jälla	1707

Vallby	Hornö	1697
Veckholms	Ekholmen nr 1	1688
Vendel	Örbyhus	1705
Vendel	Kulla/Norrby	1721
Värmdö	Väsby	1630
Västra Ryds	Örby	1702
Östra Ryds	Bogesund	1784
Övergran	Segesta	1688
Övergran	Vij	1785
Övergran	Arnö	1686

Ruddammar finns omnämnda vid Örebro slott och Kungsgården i Arboga redan på 1550-talet. Den äldsta kända ruddammen i Uppland kan vara den som omnämns 1557 och låg i ”*Rudedams hagan*”, en äng belägen i Bondkyrko socken tillhörig Uppsala gård och belägen en kilometer sydsydost om slottet, väster om Uppsalaåsen. År 1570 anlades en ruddamm vid Uppsala slott. Tjugo år senare fick Filip Kern i uppdrag att inrätta ytterligare en fiskdamm, kallad Kungsdammen, och det är den som idag finns kvar som Svandammen i centrala Uppsala. Huruvida det alltjämt finns rudor i den är oklart, däremot har man vid fiske noterat abborre, gädda och karp. Karpen har släppts in i Svandammen av sportfiskare för bara några år sedan, medan abborre och gädda säkert emanerar från Fyrisån och är också ditförda av människor.²⁹

Vid de kungliga slotten har det funnits ruddammar åtminstone vid Drottningholm, Rosersberg och Ulriksdal. Mellan den

Fig. 5. Ruddamm vid Venngarns slott 2011. Foto Madeleine Bonow.

terrasserade gårdsplanen och ån vid Drottningholm låg en större trädgård med ett stort lusthus i mitten och nära strandkanten en ruddamm, omnämnd på 1650-talet. På de geometriska kartorna nämns ruddammar 1698, 1745 och ännu 1811.³⁰

Även övriga slott i Uppland har ofta haft ruddammar under 1600-talet (Tabell 1).

Kasby gård hade en ruddamm under 1600-tal. På en karta från 1674 nämns en ruddamm vid Skokloster. Den var belägen vid sidan av den gamla humlegården. Från slottet Bogesund i Uppland finns en uppgift från 1652 om iordningsställandet av en ruddamm.³¹

I den slottspark vid Ekolsund som hade anlagts bland annat med hjälp av Olof Rud-

beck d.ä. fanns också ruddammar. Kanske är det sina erfarenheter från just Ekolsund som Olof Rudbeck d.ä. använder sig av när han skulle förklara hur olika ekologiska och klimatologiska faktorer påverkar populationsstorlek och tillväxt hos rudor:

”Huru Fiskarna ombyta sin storlek effter Watnetz och Jordens art, är här i Sverige nogsampt bekant. Man tager offta de största Rudor som äro till en foot eller 1 ½ stora, och släpper dem i andra Insiögar eller Dammar, hwilka sedan afla och deras ungar komma aldrig till större wäxt än enhalf foot. Man tager åter sådana små, och släpper dem i andra Siöar, så koma de till 1 eller 1 ½ foot wäxt.”³²

Ekolsund har fortfarande sina ruddammar i behåll, och särskilt spännande är att det ännu finns rudor där, sannolikt ättlingar till de fiskar som en gång i tiden hölls där som matfisk. Det är emellertid inte bara Ekolsund som har rudor kvar. Bogesund slott är ytterligare en lokal med bevarad ruddamm som alltjämt hyser rudor. Vid Mörby finns ännu en damm kvar vid den gamla slottsruinen. Merparten av de gamla slottedammarna är emellertid nu försvunna. På 1830-talet fylldes tre gamla dammar, varav två benämndes ”rudadammar”, igen på Grönsö. Vid Stora Säby i norra Åkersberga ses resterna av en damm som kallas Drottning Christinas ruddamm. På en karta från 1694 anges den som ”gammal”.

Vid Hammarskog finns en f.d. ruddamm, vilket framgår av namnregistret på SOFI:s ortnamnsarkiv. Nedanför Brunna herrgård i Vänge socken låg Ruddammen, som finns omtalad i gamla gårdshandlingar, som ”gamla Ruddammen”, enligt en uppteckning från 1943 med noteringen ”att några rudor inte funnits där på mycket länge”.³³

Även de stora herrgårdarna hade ruddammar på 1600- och 1700-talet. Fiskdammar ingick i ett trädgårdsideal där också exotiska växter hade sin plats. I 1700-talets uppländska herrgårdspark ställde man ut urnor med citron-, fikon-, mullbärs- och pomeransträd. Familjen Bielke hade en ruddam på sin sätesgård Lövsta i Funbo på 1720-talet. På Bjelkesta hade ruddammen vid 1700-talets förra hälft enligt Görran Ulväng en säregen utformning. Den var skapt som en kanal som omgav en liten holme på vilken två av herrgårdens flyglar var belägna. På flera kartor, exempelvis för Höja gård, kan man se hur man planterat träd runt dammarna, sannolikt för att åstadkomma skugga åt fisken. Träden bidrog också till att skydda rudorna från rovfåglar och måsar. Jakobsbergs gård hade en ruddamm redan på 1600-talet som ännu finns kvar på samma plats. Vi har emellertid inte lyckats fånga några rudor i den kvarvarande dammen. Intresset för ruddammar levde kvar långt in på 1700-talet. Ännu 1770 anlades en ruddamm vid Tolvfors bruk i Gästrikland.³⁴

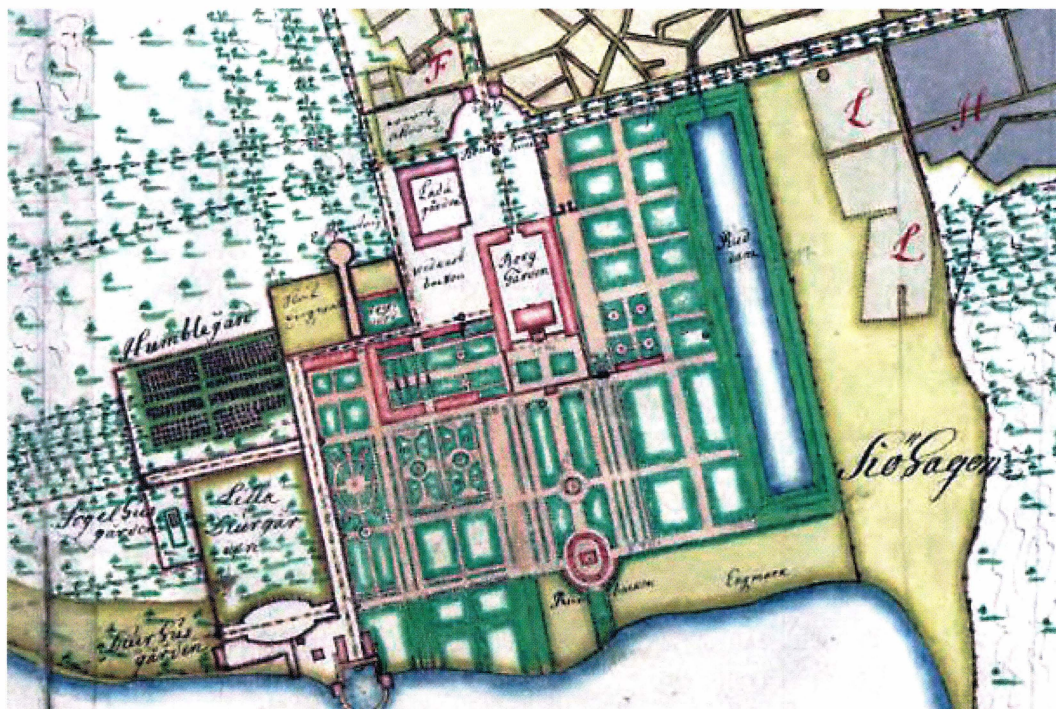

Fig. 6. Rosersbergs slott med Ruddamm år 1710. Ruddammen syns till höger i bilden.

Källa: <http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/>.

Prästgårdar

En annan specifik miljö där ruddammar var vanliga redan på 1600-talet är landsbygdens prästgårdar. Dessa fungerade som jordbruksfastigheter och man kan mycket väl tänka sig att det mer innovationsbenägna prästerskapet anammade herrgårdarnas trädgårdsideal. Men varför ruddammar anlades i så snabb takt vid prästgårdar under

detta århundrade är inte klarlagt. Medan klostren hade ruddammar till följd av katolska fastebestämmelser, var detta inte alls aktuellt i 1600-talets strängt lutherska prästgårdarna. Tvärtom skulle man bejaka Guds gåvor.³⁵

Under senare hälften av 1600-talet och förra hälften av 1700-talet utvecklades trädgårdskulturen också i prästgårdarna. Framåt 1700-talet kom prästgårdarna med

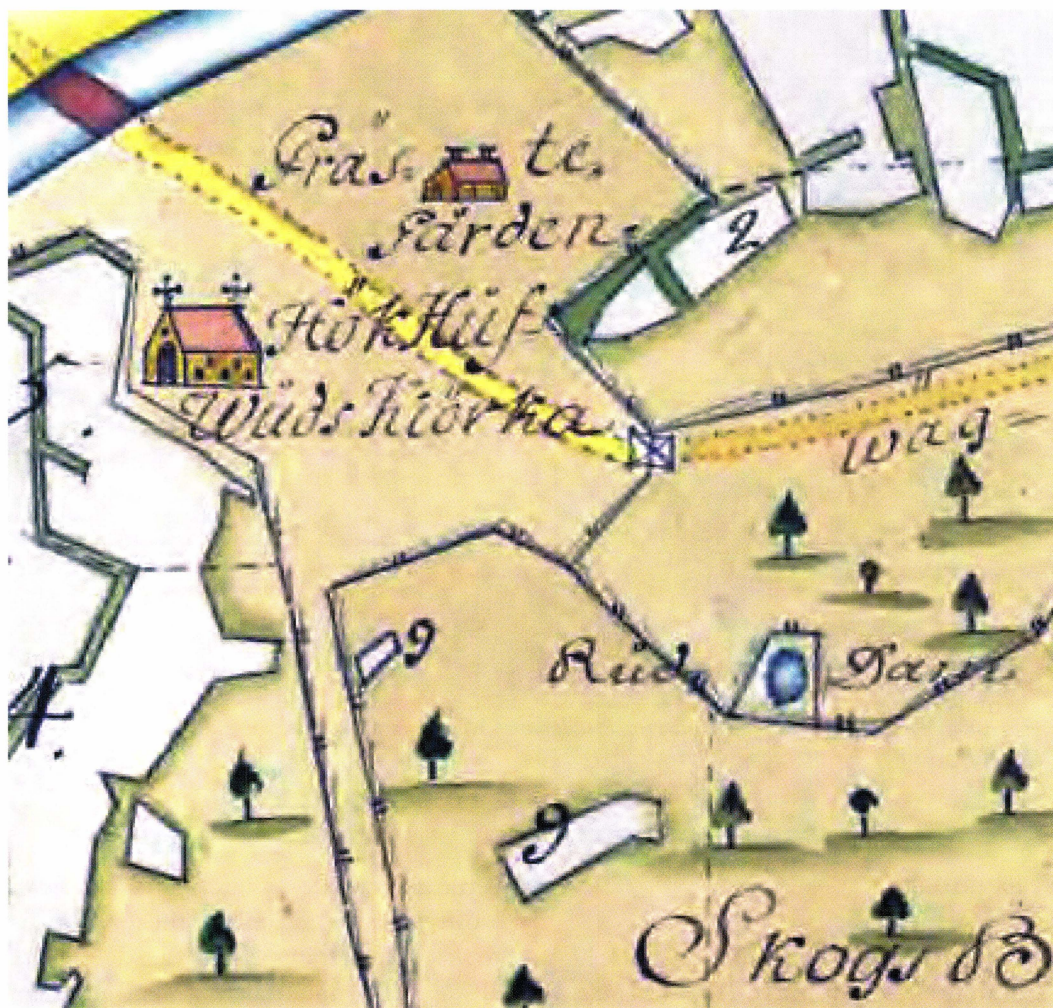

Fig. 7. Prästgården i Hökhusvud socken med ruddamm. Kartan är från år 1732.

Källa: <http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/>.

sina trädgårdar, blomsterrabatter, köksträdgårdar och odlingslotter att framstå som ett slags förebilder. När Linné och hans lärjungar genomkorsade Sverige fanns avancerade trädgårdsanläggningar även bland landsbygdens präster. Ett stort antal växter odlades och på sina håll fanns till och med orangerier, duvslag och rentav voljärer i vissa prästgårdar.

Det äldsta belägget vi har för ruddammar vid prästgårdar är faktiskt från Stora Tuna socken i Dalarna (1641). Vid prästgården i uppländska Ekeby socken (i nuvarande Östhammars kommun) fanns dock en ruddamm redan 1642. Bara ett par årtionden senare finns det ruddammar på ett stort antal prästgårdar i flera stift i södra och östra Sverige norrut till Uppland och Västmanland.

Ännu på 1700-talet omnämns prästgårdsdammar från Uppland. Nämnas kan prästgårdarna i Rasbo 1702, Breds 1703, Litslena 1704, Bro 1713, Uppsala-Näs 1708, och Härnevi socken 1713. Vid prästgården i Hökhuvud socken fanns en ruddamm 1739, vilket tydligt framgår av den geometriska kartan. Vid prästgården i Balingsta fanns förr en ruddamm enligt ortnamnsregistret.

Egna trädgårdar av det slaget som prästgårdarna hade blev realiserbart för bönderna först efter skiftena på 1800-talet. Till allmogeträdgårdarna kom däremot aldrig ruddammarna. De hade dessutom övergetts redan vid 1700-talets mitt av prästerna. En-

staka dammar vid byar kallas emellertid fortfarande Ruddammen, exempelvis i Tuna by, Hjälsta socken, den damm som omtalas i en handling 1853 i Knivsbrunna i Danmark socken eller den igenväxta dammen vid Södra Lillsjön, Håtuna socken. Som jämförelse kan nämnas att på Bornholm hade hart när varje bondgård, som ju låg spridda och inte samlade i byar, sin egen ruddamm ännu i början av 1800-talet.³⁶

Stadsdammar

Boskapsskötsel i städerna var vanligt förekommande i äldre tid. Även rudodling förekom i eller intill städer under 1600- och 1700-talet, så uppenbarligen hade också borgarna upptäckt möjligheten att genom vattenbruk få tillgång till matfisk. Fiskdammar fanns i flera mellansvenska städer. Vi har redan nämnt Zinkensdamm och andra karpdammar i Stockholm. Det finns alltjämnt kvartersnamn i städerna som minner om sådana ruddammars förekomst. Vi kan påminna om Ruddammsgatan i Gävle. På äldre kartor ser vi att där var anlagda ruddammar. Lustigt nog fanns där också på 1950-talet till och med en restaurang Rudan, men huruvida fisken serverades där framgår ej!³⁷

Området Ruddammen på Östermalm i Stockholm, som är ändhållplats för buss nr 44, bär vittnesmål om att här fanns under

Fig. 8. Svandammen i Uppsala är en av Sveriges äldsta ruddammar. Den skapades redan under senare hälften av 1500-talet och omvandlades senare till en prydnadsdamm med simfåglar. Åtskilliga ruddammar i slottsparker förvandlades med ändrade trädgårdsideal till svandammar. Foto Alfred Dahlgren, 1901–1902. Upplandsmuseets bildarkiv.

1600-talet och senare en eller flera fiskdammar anlagda. Den första dammen omtalas strax söder om Roslagstull 1650 och finns angiven som damm i källorna ännu 1885. Dammarna försvann i samband med byggnation på 1800-talet, men än minner namnet om dem.³⁸

Men det fanns också ruddammar på åtskilliga malmgårdar i centrala Stockholm. År 1739 köpte exempelvis Mårten Triewald en tomt på Kungsholmen. Här anlade han en ruddamm, som han för övrigt fick anledning att beskriva i Vetenskapsakademiens handlingar 1746. Han hade fått iglar

i dammen och vände sig till vännen Linné för råd om hur man skulle utrota dem. Vid Marieberg nämns på 1840-talet alltjämnt en ruddamm på ”västra ängen”. Vi kan också nämna Tottieska malmgården på Bondegatan (vars hus numera är flyttad till Skansen). Tyvärr finns inga av Stockholms innerstads ruddammar bevarade till våra dagar.³⁹

Också i Uppsala har det funnits ruddammar. Vi har nämnt Svandammen, som kallas ruddammen i 1500-taletskällor (1586). Där konditori Ofvandahls numera ligger heter kvarteret Rudan, ännu markerat med en skylt på husväggen. Här har det möjligen, under tidigt 1600-tal, legat en ruddamm, men några bevarade kartor som bekräftar detta föreligger ej. Enligt en teckning av den unge Carl Linnaeus från 1730 fanns under Rudbeck d.y.:s tid en fiskdamm, sannolikt med rudor, i Uppsala trädgård (nuvarande Linnéträdgården). Även i stadens utkanter fanns dammar. En ruddamm, omnämnd på en karta från 1630-talet, belägen vid Sandvikskällan längs Fyrisån nära Ulleråker, var borta redan på 1700-talet. Vi kan också nämna den ruddamm som fanns redan på Thunbergs tid i Botaniska trädgården. Den finns fortfarande kvar och tillkom väl i första hand av ornamentala skäl snarare än att vara för uppfödning av rudor. Det samma kan väl sägas om Victoriadammen med rudor som alltjämt finns i Bergianska trädgården i Stockholm.⁴⁰

Som matfisk

Rudan var uppenbarligen en gång i tiden populär som matfisk. Helga Lekamens Gille i Stockholm införskaffades rudor till en sammankomst 1513. Protokollen från hovförtäringen visar att under 1500-talet serverades ofta *charutzer*, som de hette efter tysk förebild, vid de kungliga måltiderna. Den omtalas kokt med körsbärsmos och vin, men också som inbakad i pastejer (*Charutze Pastejer*). ”Steckta karusser och äplor” nämns i en matsedel från 1556. I äldre hushålls- och kokböcker från 1600- och 1700-talet talas om rudan i positiva ordalag. När Märten Triewald hade fördrivit fiskig-larna ur sin ruddamm hade fiskarna fått ”en behageligare smak”. Viss tvekan anar man emellertid hos Bengt Bergius som i sitt *Tal, om Läckheter 1785* skriver ”Om Rudan skall anses för läckerhet, måste kocken däri hafva så stor del som naturen”.⁴¹

Kokbokslitteraturen från 1700-, 1800- och det tidiga 1900-talet (ex. Kajsa Warg 1755, Gustafva Björklund 1808, Adriana Hollberg 1865, C. E. Hagdahl 1892, Anna Olsoni 1901, Elisabeth Östman 1911) innehåller enstaka och ganska enkla rudrecept, vanligen stekt, stuvad eller kokt. I *Bonniers Kokbok* (1960) heter det i en notis att rudans kött ”är välsmakande, och fint i konsistensen, men en aning sötaktigt – det måste därför kryddas väl”. Författarna rekommenderar att den tillagas som stuvad lake, vilket i

princip är det recept som tidigare generationer av kokboks författare också rekommenderat. Numera är det inte så ofta man hittar rudrecept i kokböcker eller tidningarnas matspalter. Rudan är en försummad resurs i våra vattendrag och dess användning som matfisk har fallit i glömska.

Det samma kan sägas om flertalet karpfiskar (cyprinider). Går man till saluhallar i exempelvis Helsingfors eller Tartu finner man braxen, id, karp, mört, sutare och även andra karpfiskar, uppenbarligen fortfarande efterfrågade av lokala konsumenter. I Uppsala och Stockholm är det annorlunda. Här kan man möjligen hitta braxen (Ica Gränby, Hötorgshallen), som vid förfrågan visar sig köpas av kunder med invandrarbakgrund. Till jul kan man få tag på karp, ämnad för inflyttade polackers och andra östeuropéers högtidsmat. I butiker (ex. Uppsala Orientus) med specialiserat sortiment för invandrargrupper går det att köpa den asiatiska karpliknande fisken rohu (*Labeo rohita*). Uppsalabor med asiatisk bakgrund som fiskar i Fyrisån har observerats ta till vara karpfiskar.⁴²

Ännu på 1950-talet åt man karpfiskar mera allmänt också i Sverige. Bortskämda med till synes benfria torskfiskar ratar vår tids konsumenter cyprinider, som man gärna nedlåtande benämner "nålbrev" eller anser vara "fulla av ben". Medan man i flera av våra grannländer ej försmår dessa fiskar och dessutom uppenbarligen förstår att ta

tillvara dem, är de i Sverige en nu outnyttjad tillgång. Detta speglar förstås den starkt industrialiserade matkulturen i Sverige i stort. Men att äta rovfiskar (inklusive odlad lax) kan i längden inte vara hållbart, något som den medvetne konsumenten som mår om uthållig matproduktion och närproducerat ej kan acceptera. Till syvende och sist handlar det om kunskap. Det vore väl en fin utmaning för våra kokkar att ta tillvara gräsätande karpfiskar och skapa attraktiva maträtter av dem? Odlad ruda, producerad med modern teknik, borde ha framtiden för sig och kunna vara ytterligare ett komplement till ett modernt diversifierat jordbruk.

Livsmedelskälla och trädgårdsprydad

Som framgått har odling av rudor i dammar förekommit vid slott, herrgårdar och andra herresäten, vidare på prästgårdar samt i bemedlade borgares tomter i städerna. Vi har exempel på allt detta i Uppland. Man kan på goda grunder anta att odling av rudor har sin förebild på kontinenten, men huruvida dammfiskarna stammar därifrån har inte kunnat klargöras. Rudodling i Sverige är belagt sedan 1400-talet, då den omnämns från såväl profana som monastiska miljöer. Klosterkulturen har säkert varit en bidragande orsak till dammodlingens spridning till norra Europa, men den fanns tidigt

även i andra miljöer. Redan på 1500-talet var ruddammar vanliga vid de stora slotten i Sverige. På den tiden utgjorde också rudan ett viktigt inslag i högreståndsmaten, som bland annat bevarade protokoll från hovförtäringen ger besked om.

Under stormaktstiden, när ytterligare slott och stora herresäten anlades, ingick också fiskdammar i barockens trädgårdskultur, något som tydligt framgår av Johannes Loccenius hyllningsskrift *Deliciae Vallis Iacobaeae, sive Jacobs-dahl* (1666) över trädgården i Jakobsdal.⁴³

Ruddammar användes förmodligen både för att odla rudor och till att förvara levande fisk, vilket en utsaga av Ebba Brahe 1648 bekräftar. De mellansvenska dammarna kan knappast ha varit tillräckligt produktiva för att ha utgjort ett viktigt bidrag till de stora slottshushållens försörjning. Varken slott eller herrgårdar förmodade heller att vara helt självförsörjande. Göran Ulväng har påpekat att herrgårdarna ofta gjorde stora inköp av livsmedel.

Stormaktstiden var ruddammarnas glansperiod i Sverige. Den närmast momentana spridningen till prästgårdar vid 1600-talets mitt söker sin förklaring. Man anar en centraldirigering, men finner inget stöd i källorna för det. Fenomenet återfinns också i Danmark, för i de gammaldanska landskapen i Sydsverige kunde det till och med vara inkomstbringande för präster att engagera sig i fiskproduktion. Ännu i början av 1700-talet fanns åtskilliga dammar kvar

på prästgårdar, också i Uppland. Även om enstaka präster ägnade sig åt sina fiskdammar, förefaller anläggningarna i allmänhet ha fyllts igen under 1700-talets senare hälft. Den damm som Lars Roberg observerade i Roslagen 1712 var gammal och tycks inte ha varit underhållen ("gyttjig").

Fisk utgjorde säkert en viktig del av livsmedelsförsörjningen, såväl för herrgårdar som för bönder. På Höja hade greve Spenser ett avtal med en krögare på värdshuset i Örsundsbro om leveranser av gädda, braxen och asp, mot att krögaren arrenderade Höjas fiskevatten. Samtidigt så fanns det en ruddamm på Höja. Om den fick tjäna som sump för fisk eller användes för odling av rudor framgår inte. Det viktiga med ruddammarna var att de möjliggjorde tillgång till färsk fisk. Annars var man hänvisad till saltat, syrad eller torkad fisk.⁴⁴

Rudan prisades som god och lättsmält i 1700-talets Sverige, men dammarna krävde arbetskraft och tid för att kunna ge en ordentlig utdelning. Vid de stora dammanläggningarna på de skånska godsens fanns under 1700-talets särskilt anställd personal att sköta fiskodlingarna. Det finner vi inte i Uppland. Det handlar nog också om den "nöjsamma nyttigheten" (där jordägare och vissa andra hade gott om tid för att lära och detta nöje inte nödvändigtvis grumlades av krav på redovisning och prestationer) som Gunnar Brusewitz kallar det, alltså att rika slotts- och herrgårdsägare kunde ägna sig

åt rudodling och andra ekonomiska experiment på sina ägor. Tidens lantbrukslitteratur omhuldade dammodling av rudor. Symptomatiskt är att Kungl. Vetenskapsakademiens intresse för fiske i allmänhet var litet, men fiskodling var något som man gärna omhuldade och utlyste till och med pristävlingar om hur man bäst skulle kunna konstruera fiskdammar för rudodling.⁴⁵

På 1760-talet gjordes för övrigt nya försök att befrämja fiskodling i dammar i Sverige, bland annat genom 1766 års fiskestadga där det också heter att fiskdammar borde anläggas för att öka fiskproduktionen:

”Till befordran av fiskedammars anläggande där lägenheter ges i synnerhet för karp, asp Rudor och Id. Det skall åligga landshövdingen i varje län, där sådana anläggningar saknas, att genom demonstrationer söka förmå en eller flera invånare, eftersom lägenheten medgiver till efterdöme för andra, inrätta fiskdammar och karp och andra fiskesorter, sätta ut där, samt därav lämna stammar till avel för dem som vidare finna nytta av sådana inrättningar”.⁴⁶

Man skulle kunna tänka sig att anläggandet av fiskdammar tog fart efter detta försök till centraldirigering, men någon direkt efterföljd har vi inte kunnat avläsa i källorna. Intressant är att även id, *Leuciscus idus* (L.), och asp, *Aspius aspius* (L.), omnämns i fiskestadgan.

Nya ansträngningar gjordes under

1800-talets senare hälft, då man försökte sig på karp- och sutarodlingar i kommersiella anläggningar, senare också laxfiskar. Rudan däremot var nu helt ute ur bilden. I Uppland anlades vid tiden för första världskriget exempelvis en fiskodling i Harvik nära Danemora, där man odlade sutare, karp och forell. Trots ihärdiga försök att befrämja intresset för sutare blev den främst en exportfisk. Detta är dock en annan historia, som får berättas vid ett annat tillfälle.⁴⁷

En spännande fråga är om rudpopulationerna i dammarna utgjorde en genetiskt separat form, en domesticerad fisk som hölls åtskild från de vilda rudorna. Det finns ju uppgifter att man transporterade rudor mellan dammarna för att plantera in dem. Emernerar de ursprungligen från kontinentala rudor? Om det kan vi ännu ej uttala oss om. I England, där dammrudan är sällsynt, är man angelägen om att bevara den i trädgårdsdammar och att hålla den åtskild från närstående taxa för att undvika hybridisering.

Svenska dammrudor representerar likaså ett biologiskt kulturarv, ett levande kulturarv, värt att värna. Ägare till gamla dammar med dammrudor bör slå vakt om dem. Ur bevarandesynvinkel vore det också angeläget att få en inventering av gamla ruddammar till stånd, inte bara i Uppland utan i alla landskap i södra och mellersta Sverige.⁴⁸

Avslutning

När Einar Lönnberg i övrigt sakkunnigt sammanfattade Upplands fiskfauna i början av 1900-talet är rudans historia som odlad dammfisk helt bortglömd. Om rudor har han därför mycket lite att berätta. Rörande rudor vet han bara att den ”finnes i smärre vattensamlingar inom landskapet”.⁴⁹

Vad beträffar fångst av rudor är det de glesa förekomsterna av sjöruda han har i åtanke när han skriver att de ”fångas med ryssjor på växtrika ställen, men ingenstades i stor mängd”. Fortfarande händer det att uppländska fiskare i Mälaren och Östersjön får enstaka sjörudor, som dock räknas till kategorin skräpfisk och inte kommer till användning.⁵⁰

Rudans tidigare plats i högestånds- och prästhushållningen och den akvakultur som därmed utvecklades är en aspekt av den uppländska kulturhistorien och svenska kulturzoologin vars konturer vi ännu bara kan skönja. Här, som i så många andra sammanhang när det gäller människans förhållande till sina husdjur, är forskningen fortfarande bara i sin linda.

Artikeln har tillkommit inom projektet ”The Story of the Crucian Carp in the Baltic Sea Region: History and a Possible Future”, som leds av professor Håkan Olsén och finansieras av Östersjöstiftelsen vid Södertörns högskola.

Noter

- 1 Roberg 1951, 201.
- 2 Bellman 1921, 240.
- 3 Om utplantering av rudor, se Filipsson 1994, 46–47.
- 4 Szczerbowski & Szczerbowski 2001, 59–61.
- 5 Fries & Ekström, 1842, 143.
- 6 Myrdal 2007, 496–497.
- 7 Om katten se Broberg 2004; om häst, se exempelvis Myrdal 2001, Backman 2010 och Hallström 2010; vinbergssnäckor nämns i von Proschwitz, 2003, 32; knölsvanar kortfattat i Curry-Lindahl 1957, 16. Rörande påfåglar och svanar på Jakobsdal (Ulriksdal) vid mitten av 1600-talet, se Wollin 1925, 66, 82. Skelettdelar av påfåglar i Uppsala nämns av Jonsson 1984, 91. För påfåglar och svanar på Leufsta se Thörnvall 1985, 168.
- 8 Duvor, knölsvanar, påfåglar, marsvin, myskankor och andra djur i Uppland under 1600- och 1700-talet, se Bernström 1950, 611–613 och Svanberg 2007. Kaninfynden i Uppsala är dokumenterade av Jonsson 1984, 91. Om kaniner på Leufsta, se Roberg 1951, 191. En kaninvaktare nämns i Stockholm 1582. Rörande marsvin, se Linné 2007b med efterskrift.
- 9 Drejholt 2005, 149 har kunnat belägga 47 ortnamn med djurgård eller hjorthage. Karling 1931, 86; Olausson 1993, 406. Thunberg 1798, 78–80 nämner vilka hjorddjur som hölls i sådana djurgårdar. Bruswitz 1995 ger en rapp skildring av Kungl. Djurgården som

- jaktpark. Ahrlund 2008 beskriver ett pågående forskningsprojekt i ämnet djurgårdar.
- 10 Kinzelbach 1999.
  - 11 Hoffmann 1995; Tiburtius 1768. Om blodigelodlingar se Whitaker m.fl. 2004 och Linné 2007a med efterskrift. Igeldammsgatan på Kungsholmen i Stockholm minner om tidigare dammodling av blodiglar.
  - 12 Almquist 1938, 167; Bernström 1969, 442; om asp som matfisk, se Svanberg 2006a. Wollin 1925, 66 om Ebba Brahes braxendamm.
  - 13 Om svandammar, se Flinck 1994, 86, medan bruksdammar i Uppland skildras i Liljendahl 1979.
  - 14 Söderwall 1953, 1253; Granlund 1983, 275; Riksarkivet: Gabriel Bengtsson Oxensternas Geometriskas Jordebok, Främmestad:13 1653; Rietz 1862, 357; Lindner 1867, 89; Almquist 1911, 586; Sorbonius 1845, 101; Tidström 1891, 50; Kornhall 1968, 103.
  - 15 Bernström 1969, 441; Granlund 1983, 274-275; Bonow & Svanberg 2011.
  - 16 Bernström 1969, 441; Karling 1928, 165; Jonsson 1984, 81.
  - 17 Lönnberg 1913, 191; Quensel 1800, 8; Roselli 1860, 15 (som båda bygger på äldre handböcker).
  - 18 Hofmeister 2004; Makowiecki 2008, 763.
  - 19 Hoffmann 1995; Granlund 1876, 86, 98.
  - 20 Lundberg & Svanberg 2010, 155; Tessin 1819, 361; Dahl 1995, 236.
  - 21 Palm, 1980, 40.
  - 22 Svanberg, Bonow & Olsén 2012; Cederlöf 1766.
  - 23 Hallenborg 1913, 350; Linné 2011, 15.
  - 24 Lilljeborg 1891; Andersson, 1942, 561.
  - 25 Tiberg 1892, 39.
  - 26 Roselli 1860, 14; Lönnberg 1913, 191.
  - 27 Lundberg & Svanberg 2010; Hofmeister 2005, 76.
  - 28 Fernholm & Wheeler 1983, 218-219; Svanberg 1999.
  - 29 Dahlbäck, Ferm & Rahmqvist 1984, 60, enligt SOFI: ortnamnsregistret låg "Ruddammshagen" vid f.d. Arméns kompaniofficersskola och motsvaras av ett Ruddammsvretarna på en karta från 1858; Karlin 1931, 86; Dahl 1995, 236. Om fiskfaunan i Svandammen: e-mail från Johan Pettersson och Thomas Loreth, Upplandsstiftelsen den 10 oktober 2011. Se också Jansson 2011. I reportaget nämns också "mört" och "braxen".
  - 30 Karling 1931, 412.
  - 31 Andrén 1948, 21; Ellenius 1967, 70; Nisser 1931, 31.
  - 32 Rudbeck, 1947, 254. Se Eriksson 1984, 97. Dammarna vid Ekolsund beskrivs i Salvius 1741, 260.
  - 33 Tuulse 1950, 82; Sonesson 1925, 27; Anonym 2009; SOFI: ortnamnsregistret.
  - 34 Ulväng 2004, 103, 105; Ulväng 2009, 80; Knutberg 168, 174, Beskow 1954, 82.
  - 35 Baelter 1783, 211-212.
  - 36 Svanberg 2006b; SOFI: ortnamnsregistret; Otterström 1927, 86.
  - 37 Berg 1932a; för Eskilstuna, se Hülphers 1783, 83-84.
  - 38 SOFI: ortnamnsregistret; Stahre 1982, 305.

- 39 Triewald 1746; Wikström 1840, 14; Selling 1931, 110.
- 40 Wahlberg 1994, 68. Kvartersnamnet Rudan (Qwarteret Rudan) finns belagt sedan 1671; Fries 1903, 90; Lundberg 1997, 10.
- 41 Bernström 1969, 442; Bergius 1785, 315; Triewald 1746; Forsstrand 1927, 64.
- 42 Berg 1932b. Om karpfiskarnas betydelse förr och deras regression som matfiskar, se Svanberg 2006a; Ståhlberg & Svanberg 2011; Bonow & Svanberg 2012.
- 43 Ellenius 1992, 94.
- 44 Ulväng 2008, 79–80.
- 45 Knutberg 1768; Lindroth 1967, 316–317.
- 46 Kungl. Maj. 14 November 1766.
- 47 Se Nordqvist & Nordqvist 1938.
- 48 Copp, Warrington & Wesley 2008; Dahlbeck 1941, 121 myntade begreppet ”levande kulturminnen” för biologiska organismer som med människans hjälp blivit en del av landskapet. Numera används det ofta om lantraser, se Lindberg 1987, som Dahlbeck för övrigt var en pionjär att ivra för. Dammrudor kanske bör räknas dit.
- 49 Lönnberg 1905, 143.
- 50 Lönnberg 1908, 159.

Källor och litteratur

Kartor

Institutet för språk och folkminnen (SOFI),
Uppsala
Ortnamnsregistret

Lantmäteristyrelsens arkiv

Geometriska jordeböckerna och geometriska kartor från 1600–1700–1800-talet.

Riksarkivet

Geometriska jordeböcker (databasen Georg).

Tryckta skrifter

- Ahrland, Åsa, 2008. Trädgårdens djur och djurgårdar – en skiss till ett forskningsprojekt. *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* nr 21, 16–18.
- Almquist, Johan Axel, 1911. *Konung Gustaf den förstes registratur* vol. 26. 1556. Stockholm.
- Almquist, Johan Axel, 1938. *Arvid Trolles jordebok* 1498. Stockholm.
- Andersson, Karl Andreas, 1942. *Fiskar och fiske i Norden* vol. 2. *Fiskar och fiske i sjöar och floder*. Stockholm.
- Andrén, Erik, 1948. *Skokloster: ett slottsbygge under stormaktstiden*. Stockholm.
- Anonym, 2009. Hagby – en återblick. *Åkersberga Kanalen* Nr 28 (2009), 9.
- Backman, Anna, 2010. *Fart, frihet och furstlig fostran. Unga kungligheters ridning under fem sekel, i: Trofast. Hov och tass i kunglig tjänst*, red. Sofia Nestor. Stockholm, 39–54.
- Baelter, Sven, 1783. *Historiska Anmärkingar om Kyrko-Ceremonierna, Så wäl Wid den offentliga Gudstjensten, Som Andra tilfällen hos de första Christna, och i Swea Rike, I synnerhet Efter Reformationen til närwarade tid*. Stockholm.
- Bellman, Carl Michael, 1921. *Carl Michael Bellmans skrifter* vol. 1, *Fredmans epistlar*. Stockholm.

- Berg, Gösta, 1932a. Boskapsskötsel och jordbruk i det gamla Stockholm. *Samfundet S:t Eriks Årsbok* 1932, 183–214.
- Berg, Gösta, 1932b. Rökt skinka, torkade gäddor och surström. Något om mathållning i Sverige i äldre tid, i: *Svenska kulturbilder*, red. Sigurd Erixon & Sigurd Wallin vol 11. Stockholm, 127–144.
- Bergius, Bengt, 1785. *Tal, om läckerheter, både i sig sjelfva sådana, och för sådana ansedda genom folkslags bruk och inbillning* vol 1. Stockholm.
- Bernström, John, 1950. Svensk fågelkunskap i äldre tid, i: *Svenska djur. Fåglarna*. Stockholm, 601–630.
- Bernström John, 1969. Ruda. i: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* vol. 14. Malmö, 440–442.
- Beskow, Hans, 1954. Bruksherrgårdar i Gästrikland. Stockholm.
- Bonow, Madeleine & Ingvar Svanberg 2011. »Säj får jag dig bjuda ur sumpen en sprittande ruda«: en bortglömde läckerhet från gångna tiders prästgårdskök, i: *Gastronomins (politiska) geografi*, red. Madeleine Bonow & Paulina Rytkönen (= Årsboken Ymer årg. 141). Stockholm, 147–169.
- Bonow, Madeleine & Ingvar Svanberg 2012. Karpfiskarnas tillbakagång i svenskt kosthåll, i: *Från matproduktion till gastronomi*, red. Madeleine Bonow, Paulina Rytkönen & Per Wramner. Stockholm.
- Broberg, Gunnar, 2004. *Kattens historia. Sveriges historia speglat i djurets öga*. Stockholm.
- Brusewitz, Gunnar, 1982. *Den nöjsamma nyttigheten*. Stockholm.
- Brusewitz, Gunnar, 1995. Den kungliga djurparken, i: *Ekoparken: Djurgården – Haga – Ulriksdal*, red. Gunnar Brusewitz & Henrik Ekman. Stockholm, 84–109.
- Bunting, Stuart H. & David C. Little, 2005, The emergence of urban aquaculture in Europe, i: *Urban Aquaculture*, red. B. Costa-Peire, A. Disbonnet, P. Edwards & A. Baker. Wallingford, 119–135.
- Cederlöf, Olof, 1766. *Oeconomiska anmärkningar vid skånska karp-dammar* under [...]. Clas B. Trozelii, inseende til offentligt ompröfvande. Lund.
- Copp, G. H., Warrington, S. & K. J. Wesley, 2008. Management of an ornamental pond as a conservation site for a threatened native fish species, crucian carp, *Carassius carassius*. *Hydrobiology* 579, 149–155.
- Curry-Lindahl, Kai, 1957. Svanarna på Stockholms ström. *Samfundet S:t Eriks Årsbok* 1957, 15–26.
- Dahl, Per, 1995. *Svensk ingenjörskonst under stormaktstiden: Olof Rudbecks tekniska undervisning och praktiska verksamhet*. Stockholm.
- Dahlbeck, Nils, 1941. Levande kulturminnen. *Uppland* 1941, 121–128.
- Dahlbergh, Erik, 1899–1900. *Svecia antiqua et hodierna*. Stockholm.
- Dahlbäck, Göran, Olle Ferm & Sigurd Rahmqvist 1984. *Det medeltida Sverige* vol. 1. *Uppland* 2. *Tiundaland: Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad*. Stockholm.
- Drejholt, Nils, 2005. Kunglig jakt, i: *Strömsholms slott*, red. E-L. Karlsson & R. Millhagen. Stockholm, 146–151.

- Ellenius, Allan, 1967. Konst och miljö, i: *Kultur och samhälle i stormaktstidens Sverige*, red. Sam Dahlgren. Stockholm 1967, 41–94.
- Ellenius, Allan, 1992. Villeggiatura in seventeenth-century Sweden, i: *Docto Peregrino: Roman Studies in Honour of Torgil Magnusson*, red. Tullia Linders. Roma, 89–101.
- Eriksson, Gunnar, 1984. Olof Rudbeck d.ä. *Lychnos* 1984, 77–119.
- Fernholm, Bo & Alwyne Wheeler, 1983. Linnaean fish specimens in the Swedish Museum of Natural History, Stockholm. *Zoological Journal of the Linnean Society* 78, 199–286.
- Filipsson, Olof, 1994. Nya fiskbestånd genom inplantering eller spridning av fisk. *Information från Sötvattenslaboratoriet* 2, 1–65.
- Fischerström, Johan, 1785. *Utkast til Beskrifning om Mälaren*. Stockholm.
- Flinck, Maria, 1994. *Tusen år i trädgården: Från sörländska herrgårdar och bakgårdar*. Stockholm.
- Fries, Th.M., 1903. *Linné: lefnadsteckning* vol. 2. Stockholm.
- Forsstrand, Carl, 1927. Mårten Triewald och hans Stockholmsträdgård. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 10, 57–67.
- Fries, B. R. & C. U. Ekström, 1842. *Skandinavians fiskar*. Stockholm.
- Granlund, John, 1983. *Peter Månssons Bondakonst* (=Samlingar utgivna av Svenska Fornskrifts-sällskapet 253). Uppsala.
- Granlund, V. 1876. Johan III:s byggnads- och befästningsföretag 2. Bref ur Riks-Registraturet, i: *Historiskt bibliotek*, red. Carl Silfverstolpe, vol. 2. Stockholm, 27–254.
- Hallenborg, Carl, 1913. Anmärkningar till Carl von Linnés Skånska resa. *Historisk tidskrift för Skåneland* 4, 293–373.
- Hallström, Ann, 2010. Damer i sadel, i: *Trofast: Hov och tass i kunglig tjänst*, red. Sofia Nestor. Stockholm, 89–102.
- Hoffmann, Richard C., 1995. Environmental change and the culture of common carp in Medieval Europe. *Guelph Ichthyology Reviews* 3, 57–85.
- Hofmeister, Erik, 2004. Fiskeproduktion ved de ferske vande – fra karper til regnbuger, i: *De ferske vandes kulturhistorie i Danmark*, red. Erik Hofmeister. Silkeborg, 75–86.
- Hülphers, Abraham, 1783. *Samling til korta Beskrifningar öfwer Swenska städer. 2dra flocken om städerna i Södermanland*. Westerås.
- Jansson, Daniel, 2011. Fiskeförbud efter gäddrykte. *Upsala Nya Tidning* 2 oktober 2011.
- Jonsson, Leif, 1984. Djuren i staden. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 50, 88–94.
- Karling, Sten, 1928. Vadstena klosterträdgård. *Rig* 11, 155–170.
- Karling, Sten, 1931. *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill le Nötrestilens genombrott*. Stockholm.
- Kinzelbach, Ragnar, 1999. Was ist Kulturzoologie? Paradigmen zur Koevolution von Mensch und Tier. *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie* 2, 11–20.
- Knutberg, Carl, 1768. Sammandrag af de fyra till Kongl. Academien inkomna svaren på frågan om bästa sättet att inrätta och underhålla fiske-dammar, med egna tilläggningar.

- Kongl. Vetenskaps-Academiens handlingar* 29, 166–175.
- Kornhall, David, 1968. *Sydsvenska fisknamn*. Lund.
- Kungl. Maj. 14 November 1766 = *Kongl. Maj:ts Nådige Allmänne Stadga Och Ordning, För Rikets Hafs- Skär- Ström- och Insjö Fiske. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 14. November. 1766*. Stockholm.
- Liljendahl, Lennart, 1979. Upplands bruksdammar. *Uppland* 1979, 41–57.
- Lilljeborg, Wilhelm, 1891. *Sveriges och Norges fiskar* vol 3. Stockholm.
- Lindberg, Gunilla, 1987. *Fägata: husdjuren som levande kulturminnen*. Stockholm.
- Lindroth, Sten, 1967. *Kungl. Svenska Vetenskapsademiens historia 1739 – 1818* vol. 1. Stockholm.
- von Linné, Carl, 2007a. *Om blodiglar (De Huri-dine)*. Med efterskrift av Ingvar Svanberg. Uppsala.
- von Linné, Carl, 2007b. *Om marsvin (De mure indico)*. Med efterskrift av Ingvar Svanberg. Uppsala.
- von Linné, Carl, 2011. *Medicinska droger ur djurriket (Materia medica in regno animali)*. Med efterskrift av Ingvar Svanberg. Uppsala.
- Lindner, Nils, 1867. *Om allmogemålet i Södra Møre härad af Kalmar län*. Uppsala.
- Lundberg, Stefan, 1997. ”Bottenfaunaundersökning i Victoriadammen, Bergianska trädgården 1997. Projektet Ekovatten WWF. Zootax, Naturhistoriska riksmuseet”. Stockholm (stencil).
- Lundberg, Stefan & Ingvar Svanberg, 2010. Stone loach in Stockholm, Sweden and the royal fish ponds in the seventeenth and eighteenth centuries Sweden. *Archives of natural history* 37, 150–160.
- Lönnberg, Einar, 1905. *Djurvärlden*, i: *Uppland: skildringar af land och folk* vol 1. Stockholm, 119–157.
- Lönnberg, Einar, 1908. *Fisket i Uppland*, i: *Uppland: skildringar af land och folk* vol 2. Stockholm, 149–164.
- Lönnberg, Einar, 1913. *Linnés föreläsningar öfver djurriket*. Uppsala.
- Makowiecki, Daniel, 2008. Exploitation of early medieval aquatic environments in Poland and other Baltic Sea Countries: an archaeozoological consideration, i: *L'Acqua Nei Secoli Altomedievali. Spoleto, 12–17 Aprile 2007* (= Settimane di studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 55). Spoleto, 753–777.
- Myrdal, Janken, 2001. Från adelsattribut till tonårsdröm, i: *Människan och naturen: etnobiologi i Sverige* vol. 1, red. B. Pettersson, I. Svanberg & H. Tunón. Stockholm, 315–321.
- Myrdal, Janken, 2007. Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket. *Historisk tidskrift* 127, 495–504.
- Nisser, Wilhelm, 1931. Per Brahe d.y:s Bogesund. *Uplands Fornminnesförenings Tidskrift* 43(1), 26–42.
- Nordqvist, Anna & Harald Nordqvist, 1938. *Karp och sutare: Recept och upplysningar: Meddelande av Södra Sveriges fiskeriförening*. Aneboda.

- Otterström, Carl Vilhelm, 1927. Bidrag til Bornholms Fiskefauna. *Flora og fauna* 1927, 73–94.
- Palm, Per-Olof, 1980. Fågeldammarna, i: *Boken om Skansen*, red. Nils-Erik Bæhrendtz. Stockholm, 40–41.
- von Proschwitz, Ted, 2003. Faunistiskt nytt 2002: snäckor, sniglar och musslor. *Göteborgs Naturhistoriska Museum Årstryck* 2003, 23–36.
- Quensel, Conrad, 1800. *Svensk zoologi* vol. 1, utgifven af J.W. Palmstruch. Stockholm.
- Rietz, Johan Ernst, 1862. *Svenskt dialektlexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund.
- Roberg, Lars, 1951. Resa till Väddö 1712. *Lychnos* 1950–51, 182–204.
- Roselli, Carl Richard, 1860. *Om fiskar, amfibier och foglar, som finnas uti eller i trakten af Mälaren. Anteckningar till nytta för fiskare, jägare och landtmän*. Stockholm.
- Rudbeck, Olof, 1947. *Atlantica: svenska originaltexten* vol. 3. Uppsala.
- Salvius, Lars, 1741. *Beskrifning öfver Sverige* vol. 1. *Om Upland*. Stockholm.
- Schroderus, Erichus, 1640. *Johannis Amos Comenii vpläste gyllene tungomåls dör: eller alle språks och wettskapers örtegårdh thet är*. Stockholm.
- Selling, Gösta, 1931. Tottieska malmgården. Ett borgerligt fideikommiss på Södermalm. *Fataburen* 1931, 99–116.
- Silverstolpe, Carl, 1895. *Vadstena klostets uppbores- och utgiftsbok 1539–1570* (= Antiquarisk tidskrift 16:1). Stockholm
- Sonesson, Nils, 1925. Grönsöö. *Lustgården* 6, 23–29.
- Sorbonius, Jens, 1845. Fornminnen i Näsums socken uti Skåne (Handschr. Af år 1693). *Runa: Antiquarisk Tidskrift* 1845, 100–106.
- Stahre, Nils-Gustaf, 1982. *Stockholms gatunamn*. (= Monografier utgivna av Stockholms kommun 50). Stockholm.
- Ståhlberg, Sabira & Ingvar Svanberg 2011. Catching basking ide, *Leuciscus idus* (L.), in the Baltic Sea: fishing and local knowledge in the Finnish and Swedish archipelagos. *Journal of Northern Studies* 5 (2), 87–104.
- Svanberg, Ingvar, 1999. Väderfiskar: folkliga barometrar i Norden. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1999, 7–26.
- Svanberg, Ingvar, 2006a. »Då Aspen leker, stiger han upp här i Uppsala åen«: etnobiologiska noteringar om *Aspius aspius* (Linnæus, 1758). *Upland* 2006, 95–110.
- Svanberg, Ingvar, 2006b. Odlarmöda och trädgårdsnöje, i: *Signumns svenska kulturhistoria: frihetstiden*, red. Jacob Christensson. Lund, 285–318.
- Svanberg, Ingvar, 2007. »Deras mistande rör mig så hierteligen«: Linné och hans sällskapsdjur. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2007, 11–108.
- Svanberg, Ingvar, Madeleine Bonow & Håkan Olsén, 2012. Fish ponds in Scania, and Linnaeus's attempt to promote aquaculture in Sweden. *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2012,
- Szczerbowski, Jan A. & Andrezej J. Szczerbowski, 2001. *Carassius carassius* (Linnaeus, 1758), i: *The Freshwater Fishes of Europe*, red. P. M. Banarescu & H.-J. Paepke vol. 5:3. Wiebelsheim, 43–78.

- Söderwall, Knut Fredrik, 1953. *Ordbok över svenska medeltidsspråket*. Lund.
- Tessin, Carl Gustaf, 1819. *Tessin och Tessiniana: biographie; med anecdoter och reflexioner*. Stockholm.
- Thunberg, Carl Peter, 1798. *Beskrifning på svenske djur. Förste Classen, om mammalia eller däg-gande djuren*. Upsala.
- Tiberg, H. V. 1892. Vatteninsekter skadliga för fiskaveln. *Entomologisk tidskrift* 13, 39.
- Tiburtius, Tiburtz, 1768. Försök Gjorde vid Fiskeplantering i små Skogs-Sjöar. *Kongl. Vetenskapsacademiens Handlingar* 29, 30-39.
- Tidström, Anders, 1891. *Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756*. Lund.
- Triewald, Mårten, 1746. Rön huru Iglar och Fyrfotor kunna fördrifwas utur Rude-Dammar. *Kongl. Svenska Wetenskaps Academiens Handlingar* 7, 216-217.
- Tuulse, Armin, 1950. Mörby slott. Några drag ur dess byggnadshistoria. *Uppland* 1950, 61-84.
- Thörnvall, Folke, 1985. *Leufsta. Ett gammalt upplandsbruk*. Tierp.
- Ulväng, Göran, 2004. *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*. Uppsala.
- Ulväng, Göran, 2008. *Herrgårdarnas historia: arbete, liv och bebyggelse på de uppländska herrgårdarna*. Uppsala.
- Wahlberg, Mats, 1994. *Uppsala stads gatunamn (= Uppsala Stads historia 9:1)*. Uppsala.
- Whitaker I.S., J. Raod, D. Izadi & P.E. Butler, 2004. Ancient origin of, and trends in the use of medicinal leeches throughout history. *British Journal of Oral and Maxillofacial Surgery* 42, 133-137.
- Wikström, Johann Emanuel, 1840. *Stockholms flora: eller kortt beskrifning af de vid Stockholm i vildt förekommande växter*. Stockholm.
- Wollin, Nils G., 1925. Ulriksdal: en historisk översikt över trädgårdsanläggningarna. *Lustgården* 6, 62-124.
-
- Madeleine Bonow, FD, är kulturgeograf och verksam som lektor vid Södertörns högskola.
- Ingvar Svanberg, FL, är etnobiolog och verksam som lektor vid Södertörns högskola och forskare vid Uppsala universitet.